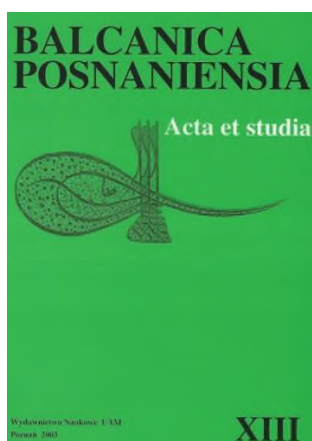

Kijas Artur, *Stosunki rosyjsko-tureckie przed i po Karłowicach*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2003, t. 13, s. 149–160.

<https://doi.org/10.14746/bp.2003.13.12>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52504>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

STOSUNKI ROSYJSKO-TURECKIE PRZED I PO KARŁOWICACH

ARTUR KIJAS

ABSTRACT. Kijas Artur, *Stosunki rosyjsko-tureckie przed i po Karłowicach* (The russian-turkish relations before and after Karłowice). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XIII, Poznań 2003. Adam Mickiewicz University Press, pp. 149-159. ISBN 83-232-1275-9, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Artur Kijas, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Historii (Institute of History Adam Mickiewicz University), ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Poland.

Kwestia turecka w polityce Rosji w XVII wieku zajmowała sporo miejsca. Od czasów cara Aleksego Michajłowicza należała ona do priorytetowych zagadnień rosyjskiej polityki zagranicznej. Niemałą uwagę poświęcał jej Afanasij Ordin Naszczokin w latach 1667-1671, kierownik prikazu poselskiego¹. Po zawarciu przez Rosję traktatu andruszowskiego (1676) za głównego wroga Rosji uważał on nie Rzeczpospolitą, a Szwecję, Turcję i Krym. Bardzo bliski jego poglądom był mnich chorwacki Juraj Križanić, który w Rosji spędził blisko 17 lat. Przybył do niej, aby skłonić cara Aleksego Michajłowicza do wojny z Portą. W państwie rosyjskim pokładał duże nadzieje na wyzwolenie Słowian Południowych z niewoli tureckiej².

Połączenie Ukrainy z Rosją w 1654 roku stworzyło możliwości opanowania przez Romanowów ziem leżących nad Morzem Czarnym. Od czasów rozpadu Zło-

¹ Z. Wójcik, *Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 219-220.

² M. Francić, *Juraj Križanić ideolog absolutyzmu*, Warszawa-Kraków 1974, s. 81. Križanić, według podróżnika holenderskiego Nicolaesa Witsena, zginął w czasie bitwy wiedeńskiej 12 września 1683 roku. Patrz: S. A. Belokurov, *Jurij Križanić v Rossii (po novym dokumenam)*, „Čtenija v Imperatorskom Obščestvie Drevnostej Rossijskich pri Moskovskom Universitete”, t. 206, 1903, s. 19; A. N. Puškarev, *Jurij Križanić. Očerok žizni i tvorčestva*, Moskva 1984, s. 186. Na bocznej ścianie kościoła pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego przy ul. Miodowej 13 w Warszawie w 1933 roku wmurowana została tablica ufundowana przez Stowarzyszenie Młodych Słowian z napisem: „Juraj Križanić (1618-1683) kapłan i szlachcic chorwacki / pierwszy głosiciel jedności słowiańskiej / wierność idei okupił 15-letnim wygnaniem na Sybirze / (...) / poległ w potrzebie wiedeńskiej”. Patrz: S. Cieplowski, *Napisy pamiątkowe w Warszawie XVII-XX w.*, Warszawa 1987, s. 137.

tej Ordy były one we władaniu Tatarów krymskich i mniejszych ord tatarskich, uzależnionych od Porty. Z obszarów tych na przełomie XVI/XVII wieku organizowano systematyczne wyprawy na południowe granice Rosji i na Ukrainę, w trakcie których brano bogaty jasyr i grabiono. To, że za plecami tatarskich ord stała Turcja, mocno komplikowało walkę o bezpieczeństwo południowych rosyjskich rubieży, walce tej nadawało także przewlekły charakter.

Po połączeniu Ukrainy z Rosją walka z napadami tatarsko-tureckimi nabrała nieco innego niż to było wcześniej charakteru. Sprzyjała temu również nowa sytuacja międzynarodowa, jaka ukształtowała się w końcu XVII wieku. W 1684 roku powstała Święta Liga, w której składzie znalazły się Austria, Polska i Wenecja. Uczestnicy Ligi zaproponowali wstąpienie do niej wszystkim państwom chrześcijańskiej Europy. Badania Zinkeisena potwierdzają, że szczególną nadzieję pokładano we władcach rosyjskich – Iwanie i Piotrze, do których wysłano zaproszenie do współpracy³.

Zainteresowanie uczestnictwem Rosji w koalicji antytureckiej zmusiło Jana Sobieskiego do pewnych ustępstw wobec wschodniego sąsiada, przede wszystkim zaś do rezygnacji z Kijowa⁴. Po spełnieniu tego warunku Rosja w 1686 roku weszła w skład Świętej Ligi. Wyprawy na Krym Wasilija Golicyna w latach 1687-1689 były jednymi z aktywniejszych działań Rosji na rzecz Ligi. Mimo tego, że ostatecznie zakończyły się one niepowodzeniem, spełniły ważną rolę. Miały bowiem na celu nie tylko rozbić bądź osłabienie chanatu krymskiego, ale i odciągnięcie sił tatarskich od innych obszarów będących miejscem konfrontacji Ligi z Portą⁵.

W latach następnych sprawy wewnętrzne (rywalizacja o władzę między regentką Zofią Aleksiejewną a jej przyrodnim bratem Piotrem) zmusiły Rosję do rezygnacji na jakiś czas z aktywniejszej polityki na południu. Mało tego, w 1692 roku na Krym do chana Safat-Gereja wysłany został poddńczy Wasilij Ajtemirow z propozycją zawarcia wieczystego pokoju z Turcją⁶.

Rozmowy zakończyły się jednak fiaskiem i stan wojny formalnie nie został zażegnany. Późniejsze wyprawy na Azow Piotra I w latach 1695-1696 stanowiły zatem kontynuację wojny rosyjsko-tureckiej⁷. Swietłana Oreszkowa uważa, że wy-

³ J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanisches Reiches in Europa*, Bd V, Gotha 1856, s. 87.

⁴ S. F. Oreškova, *Russko-tureckie otnošenija v načale XVIII v.*, Moskwa 1971, s. 27.

⁵ S. M. Solov'ev, *Istorija Rossii s drevnejšich vremen*, kn. VII, t. 13-14, Moskwa 1962, s. 410. Sergiej Sołowiow dość dokładnie opisał obie wyprawy i ich rezultaty; Tamże, s. 391 i n. oraz 405 i n.; Patrz także: L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w.*, Warszawa 1987, s. 228; O wyprawach Wasilija Golicyna wspomina również Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629-1696*, Warszawa 1983, s. 467.

⁶ S. M. Solov'ev, *Istorija Rossii...*, op. cit., s. 494-495.

⁷ Jacek Staszewski pisze, że miejsce Polski, która w końcowym okresie panowania Jana III Sobieskiego powoli wycofywała się z wojny z Turcją, zajęła Moskwa, a Piotr I stał się już w 1696 r. nadzieją Ligi Świętej w wojnie z Półksiężycem. Patrz: J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998, s. 95.

prawy te ściśle powiązane były z poparciem Rosji dla Świętej Ligi, z tą tylko różnicą, że główne siły rosyjskie atakowały nie Krym, lecz położoną u ujścia Donu turecką twierdzę Azow⁸. Zajęcie jej dawało możliwość wyjścia na morze i zakwestionowania panowania tureckiego na morzach Azowskim i Czarnym. Wojna z Turcją obok aspektu międzynarodowego miała więc duże znaczenie wewnętrzne – umożliwiawała Rosji dostęp do morza.

Po zajęciu przez Rosjan Azowa, co miało miejsce 16 lipca 1696 roku, nastąpiło umocnienie ujścia Donu oraz podjęto kroki dla zasiedlenia rejonu twierdzy. Umocniono fortyfikacje Kazykermanu i innych leżących nad Dnieprem gródków – twierdz. Piotr I osobiście odbył podróż po Morzu Azowskim, by wybrać port dla przyszłej floty. Miejsce takie znaleziono u przylądka Taganrog⁹. Dość energicznie przystąpiono także do tworzenia azowskiej flotylli. Jednocześnie podjęto kroki zmierzające do umocnienia antytureckiej koalicji. Nadzieje rosyjskie szczególnie wyraźnie sformułowane zostały w dokumencie wysłanym do doży weneckiego Sylwestro Valiera. „Mamy nadzieję – czytamy w nim – że i Wasza Wielmożność wojsko swoje lądem i morzem na tych wspólnych chrześcijanom nieprzyjaciół do kraju ich wysłał”¹⁰. Dokumenty podobnej treści doręczone zostały też władcom pozostałych państw Świętej Ligi.

Jeszcze w grudniu 1695 roku porozumienie na trzy lata z Austrią i Wenecją o wspólnym antytureckim przymierzu podpisał diak Kuźma Niefimonow¹¹. Sojusznicy zobowiązali się wspólnie uzgadniać działania wojenne i nie zawierać separatyistycznego pokoju z Turcją. Pod koniec stycznia 1697 roku Niefimonow ponownie został wysłany do Wiednia dla przypomnienia warunków wcześniej podpisanego aliansu.

W marcu 1697 roku z Moskwy wyjechało „wielkie poselstwo” liczące blisko 200 osób, w którego składzie pod nazwiskiem Piotra Michajłowa znajdował się sam car¹². Poselstwo zamierzało odwiedzić Austrię, Brandenburgię, Danię, Holandię, Wenecję oraz Rzym. Jego celem było „(...) potwierdzenie starych przyjaźni i sympatii, osłabienie wrogów Krzyża Pańskiego, sułtana tureckiego, chana krymskiego i wszystkich bisurmańskich ord”¹³. Jednakże w związku z otrzymaniem od Niefimonowa z Wiednia wiadomości o pomyślnym zakończeniu rozmów na temat antytureckiego sojuszu, poselstwo zmieniło pierwotnie ustaloną marszrutę¹⁴. Posta-

⁸ S. F. Oreškova, *Russko-tureckie otnošenija*, op. cit., s. 27.

⁹ S. M. Solov'ev, *Istorija Rossii*, op. cit., s. 538, 555; N. Pavlenko, *Petr Pervyj*, Moskva 1975, s. 45; Patrz także: P. P. Filevskij, *Istorija goroda Taganroga*, Moskva 1898.

¹⁰ *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, t. I (1688-1701), SPb 1887, s. 83.

¹¹ Tamże, s. 124-128; S. B. Veselovskij, *D'jaki i pod'jačie XV-XVII vv.*, Moskva 1975, s. 365.

¹² V. V. Mavrodin, *Petr Pervyj*, w: tenże, *Roždenie novoj Rossii*, Leningrad 1988, s. 42; N. N. Molčanov, *Diplomatija Petra Pervogo*, Moskva 1984, s. 65.

¹³ S. M. Solov'ev, *Istorija Rossii s drevnejšich vremen*, kn. VII, op. cit., s. 542.

¹⁴ W czerwcu 1697 roku z Moskwy, w trzy miesiące po „wielkim poselstwie”, dla przeprowadzenia rozmów z królem polskim Augustem II Mocnym, cesarzem Leopoldem I, dołą weneckim Sylwestro

nowiono odwiedzić głównie Holandię i Anglię. W krajach tych dążono zarówno do rozszerzenia antytureckiej koalicji, jak i pozyskania broni i amunicji dla tworzonej flotyli azowskiej. Cele polityczne „wielkiego poselstwa” mimo wielu dyplomatycznych wysiłków nie zostały zrealizowane. Państwa Europy zachodniej bardziej zainteresowane były bowiem wojną o sukcesję hiszpańską niż krucjatą przeciwko Porcie. Piotr I rozumiał, że wojna z Turcją była dla nich sprawą drugo-, a nawet trzeciorzędą.

Tymczasem od kwietnia 1698 roku do poselstwa rosyjskiego zaczęły docierać wiadomości, że Austria skłonna jest podpisać pokój z Turcją. Na początku maja w Amsterdamie poselstwo dwukrotnie odwiedził polsko-saksoński poseł w Holandii Krzysztof Bose, który w imieniu Augusta II poinformował Rosjan, że cesarz Leopold I i Rzeczpospolita akceptują złożone propozycje tureckie i zainteresowane są podpisaniem z sułtanem Mustafą II pokoju. Mediatorem między stronami miał być król angielski Wilhelm III¹⁵. W kilka dni później rosyjski rezydent w Warszawie, Aleksiej Nikitin, poinformował „wielkie poselstwo” o pokojowych rozmowach Austrii z Turcją. W liście cesarza do cara (którego kopię przesłał Nikitin) wymienione zostały propozycje pokojowe sułtana. Wspomniano w nim także, że Austria zamierza wziąć udział w tych rozmowach. Cesarz Leopold I prosił Piotra o wyznaczenie komisarzy ze strony Rosji dla prowadzenia rozmów¹⁶.

19 lipca 1698 roku doszło do spotkania Piotra I z cesarzem Leopoldem. Car rozmawiał również z hr. Franciszkiem Kinskim oraz wieloma innymi wysokimi urzędnikami cesarskimi¹⁷. W trakcie negocjacji car występował przeciwko zasadzie *uti possidetis*, przyjętej przez dyplomację austriacką za podstawę rozmów z Turcją, jak i samemu podjęciu pertraktacji. Uzasadniał, że nie uśmierzywszy Tatarów i nie posiadając na ich terytorium twierdz, trudno mówić o jakimkolwiek porozumieniu¹⁸. Zasada *uti possidetis*, chociaż pozostawiała Azow w granicach Rosji, nie gwarantowała jej jeszcze obecności na morzu, gdyż wyjście z Morza Azowskiego blokowała turecka twierdza Kercz. Zajęcie Kerczu było celem, jaki wówczas postawił car przed swoimi współpracownikami. Ponadto rozpoczęcie negocjacji czyniło bezużytecznymi wszystkie wysiłki (militarne i dyplomatyczne), jakie wcześniej podjęte zostały przeciwko Turcji. W punktach przedstawionych cesarzowi w cha-

Valierą, papieżem Innocentym XII oraz wielkim mistrzem Zakonu Kawalerów Maltańskich, a także zawarcia wielostronnego antytureckiego sojuszu, wyruszyło inne poselstwo na czele z Borysem Szerebietiewem. Patrz: F. Sielicki, *Podróż Borysa Szerebietiewa przez Polskę i Austrię do Rzymu oraz na Malte 1697-1698. Z dziejów kontaktów kulturalnych Rusi Moskiewskiej z Polską i Zachodem*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

¹⁵ M. M. Bogoslovskij, *Petr I. Materiały dla biografii*, t. II, Moskwa 1941, s. 412-413; Patrz także: V. V. Mavrodin, *Petr Pervyj*, op. cit., s. 49.

¹⁶ M. M. Bogoslovskij, *Petr I...*, op. cit., s. 416.

¹⁷ Władimir Mawrodin wspominał, że w tajemnicy przed Austriakami w Wiedniu Piotr I spotkał się z posłem Augusta II, gen. Jerzym Karolem Carlowitzem, wysłanym przez króla celem zawarcia antytureckiego sojuszu. Patrz: V. V. Mavrodin, *Petr Pervyj...*, op. cit., s. 49-50.

¹⁸ *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, op. cit., s. 259.

rakterze warunków pod jakimi Rosja gotowa była przystąpić do rozmów zaznaczono, żeby „Kercz odstąpiony został Rosji”. Jeśliby zaś Turcy nie przystali na to, Piotr prosił cesarza, aby ten pozwolił „na kontynuację działań ze wszystkimi sojusznikami, aż do wygaśnięcia terminu aliansu”. Carowi chodziło o układ Niefimowna z 29 stycznia 1697 roku podpisany na trzy lata, który wygasł dopiero w 1700 roku¹⁹.

Rozmowy cara w Wiedniu niczego jednak nie zmieniły. Dalsze plany „wielkiego poselstwa” zakłóciła wiadomość z Moskwy o buncie strzelców. Zrezygnowano z podróży do Wenecji i postanowiono powrócić do Rosji, pozostawiając w Wiedniu Prokopa Woznicyna, upoważnionego do prowadzenia rozmów z Turcją²⁰. Nie znajdując jednakże poparcia ani dyplomacji austriackiej, ani też przedstawicieli weneckiej signori, Woznicyn próbował tajnych układów z Turkami. Porta nie bardzo była tym zainteresowana. Chciała zawrzeć pokój z Austrią, widząc w niej najsilniejsze państwo Świętej Ligi. Mając ponadto gwarancje cesarza Leopolda, myślała o przedstawieniu pozostałym państwom Ligi nieco skromniejszych warunków.

Już w trakcie samych rozmów w Karłowicach przedstawiciel Rosji niewiele mógł wskórać. Pośredniczący w rozmowach posłowie angielski i holenderski zainteresowani byli możliwie szybkim podpisaniem pokoju. Nie występowali jednak zbyt stanowczo przeciwko rosyjsko-tureckim zmaganiom, co w znaczym stopniu miało angażować Turcję i nie pozwalało jej skutecznie wspierać Francji, od dawna sojusznika Porty. W liście z 22 października 1698 roku Woznicyn pisał do Piotra, że w trakcie rozmów w Karłowicach rozstrzygane są głównie interesy austriackie i trudno dla Rosji cokolwiek wytargować. Podpisany w Karłowicach tymczasowy pokój na dwa lata między Rosją a Turcją stanowił maksimum tego, co mógł osiągnąć Woznicyn²¹. Natomiast dla zawarcia pełnego układu pokojowego do Stambułu wysłane zostało specjalne poselstwo z Jemielianem Ukraincewem, doświadczonym dyplomata przez 10 lat kierownikiem prikazu poselskiego.

W przygotowaniu odpowiednich dokumentów poza samym Ukraincewem uczestniczył też Woznicyn, który zdążył powrócić z Karłowic i ówczesny kierownik dyplomacji rosyjskiej Fiodor Golowin²². Pewien udział w ostatecznym kształcie przyjętych tekstów miał także sam Piotr, z którym rosyjscy dyplomaci utrzymywali stały kontakt. Ukraincew otrzymał od cara instrukcję, aby zabiegał o przyznanie Rosji wcześniej zajętych twierdz i ziem. Za straty poniesione w wyniku napadów Tatarów krymskich miał domagać się Kerczu. Jedno z żądań rosyjskich dotyczyło ustanowienia stosunków handlowych na Morzu Czarnym²³. Na marginesie misji Ukraincewa dodać należy, że poselstwo to w kwietniu 1699 roku udało się do Tur-

¹⁹ Tamże, s. 262-263.

²⁰ Tamże, s. 256-257.

²¹ *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii s 1649 g.*, t. III, Sankt Peterburg 1830, s. 525-528; *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, op. cit., s. 271-273.

²² M. M. Bogoslovskij, *Petr I...*, op. cit., t. V, Moskva 1948, s. 64-65.

²³ Tamże, s. 65.

cji nie drogą lądową, tak jak to było dotychczas, lecz drogą morską – przez Morze Czarne na okręcie «Krepost'»²⁴. Do Kerczu, pierwszego po drodze portu tureckiego posłom towarzyszyła flotylla azowska.

W końcu 1699 roku miał miejsce zasadniczy zwrot w polityce zagranicznej Rosji. Po wstępnych sondażach okazało się, że międzynarodowa sytuacja nie bardzo sprzyjała południowym aspiracjom cara. Ponadto w czasie „wielkiego poselstwa” i rozmów z elektorem brandenburskim Fryderykiem III, a zwłaszcza z Augustem II, pojawiła się myśl utworzenia koalicji antyszwedzkiej i wykorzystania sytuacji, jaka w Szwecji zaistniała po śmierci Karola XI²⁵. Morze Bałtyckie było dla Rosji najkrótszą drogą do Europy. Już 11 (21) listopada 1699 roku zawarty został zaczepny polsko-rosyjski układ, skierowany przeciwko Szwecji²⁶. August II zobowiązał się podjąć wojnę natychmiast, natomiast Rosja miała do niej przystąpić po podpisaniu pokoju z Turcją. Od tego też czasu cały wysiłek militarny państwa rosyjskiego skierowany został na północ²⁷. Tym samym stosunki rosyjsko-tureckie nabrały drugorzędnego charakteru. Należało jednak zadbać o to, aby były poprawne i niczym nie prowokowały strony tureckiej do wystąpień. Widać to wyraźnie w instrukcjach carskich wysyłanych do Ukraincewa. Strona rosyjska nie tylko zrezygnowała z Kerczu, lecz w grudniu 1699 roku otrzymał on polecenie przekazania Turcji (po uprzednim zniszczeniu) zajętych w czasie kampanii azowskiej twierdz nad Dnieprem²⁸. Nieco później, w kwietniu 1700 roku, ponaglając Ukraincewa, Piotr upoważnił go do dalszych ustępstw – przekazania naddnieprzańskich twierdz w stanie niezniszczonym²⁹. Carska gramota dotarła do Ukraincewa jednakże za późno, przekazano je Turcji niemal całkowicie spustoszone.

Listy Piotra do Ukraincewa świadczą o niecierpliwości, z jaką car oczekiwał na zawarcie pokoju z Turcją. Podpisany on został ostatecznie w Stambule 3 (14)

²⁴ Wysłanie posłów na rosyjskim okręcie miało z pewnością zrobić na Turkach wrażenie. Sergiej Solowiov pisał, że rosyjski okręt zacumowany w Stambule naprzeciw sultańskiego seraju drażnił i przerażał nie tylko Portę. Faktem tym zaniepokojona była także Austria, Anglia i Holandia. Patrz: S. M. Solov'ev, *Izbrannye trudy. Zapiski*, Moskwa 1983, s. 112-113.

²⁵ Urodzony 27 czerwca 1682 r. Karol XII w chwili śmierci swego ojca Karola XI (zm. 15 kwietnia 1697 r.) i objęcia tronu szwedzkiego miał niespełna 15 lat. Brak doświadczeń wojskowych i politycznych młodego króla zarówno dla Augusta II, jak i dla Piotra I był sprzyjającą okolicznością do wypowiedzenia wojny Szwecji.

²⁶ Traktat podpisany został 11 (21) listopada w siole Preobrażenskoje (ulubionym miejscu przebywania cara Aleksego Michajłowicza, a później jego syna z drugiego małżeństwa – Piotra) w niedalekiej odległości od Moskwy. Józef Gierowski pisze, że miało to miejsce w Preobrażeńsku, choć takiej miejscowości w Rosji nie było. Patrz: *Historia dyplomacji polskiej 1572-1795*, t. II, pod red. Z. Wójcika, Warszawa 1982, s. 352-353. O traktacie tym patrz także: W. A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 95; N. N. Molčanov, *Diplomatija Petra Pervogo*, Moskwa 1984, s. 145; *Istorija severnoj vojny. 1700-1721 gg.*, Moskwa 1987, s. 19.

²⁷ K. Marx, *Secret diplomatic history of XVIII century*, London 1899, s. 90.

²⁸ *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, op. cit., t. I, s. 320-321.

²⁹ Tamże, s. 332-333.

lipca 1700 roku na 30 lat³⁰. W literaturze często nazywa się go «pokojem konstantynopolańskim». Na mocy traktatu pokojowego Azow i wszystkie przylegające do niego gródki – twierdze, zarówno stare, jak i nowe, pozostały przy Rosji. Twierdze nad Dnieprem przekazano Porcie. Rosja zobowiązała się ponadto powstrzymać Kozaków od swawoli i wypraw na ziemie podległe sułtanowi. Podobne zobowiązanie przyjęła Turcja w stosunku do Tatarów krymskich. Po raz pierwszy w relacjach wzajemnych przewidziano wysłanie do Stambułu rosyjskiego posła. Zniesiona została coroczna danina wypłacana krymskiemu chanowi. Ukraińców nie mógł jednak przekonać Turków do idei rozszerzenia handlu Rosji na Morze Czarne. Do traktatu udało się jedynie wnieść paragraf zalecający podjęcie rozmów na ten temat przez wielkiego posła, który miał przybyć do Stambułu celem dokonania ratyfikacji traktatu.

Wiadomość o zawarciu pokoju do Moskwy dotarła 8 (19) sierpnia 1700 roku. Przyjęto ją z olbrzymim zadowoleniem. Nazajutrz po wypowiedzeniu wojny Szwecji wojska rosyjskie otrzymały rozkaz wymarszu w kierunku północnej granicy. Przez Nowogród Wielki miały one wyjść w kierunku na Narwę, której zdobycie było dla Piotra niezwykle ważne. Święta Liga, która po Karłowicach straciła rację bytu, zastąpiona została Ligą Północną. Obok Rosji i Saksonii znalazły się w niej Dania, Prusy i Hanower. Każde z tych państw liczyło na uszczuplenie terytorium Szwecji. Największe aspiracje zgłaszała Rosja, niezadowolona z wcześniejszych nabytków na południu. W trakcie trwania wielkiej wojny północnej nieco mniej uwagi poświęcano Porcie, chociaż Rosja, mimo pokojowych deklaracji, potęgę tureckiej nie lekceważyła. W martwym punkcie utknęła jednak sprawa żeglugi Rosjan po Morzu Czarnym. Gdy dla jej rozstrzygnięcia w 1701 roku wysłane zostało do Porty poselstwo na czele z Dmitrijem Golicynem, strona rosyjska mogła się przekonać, ile zastrzeżeń budzi ta propozycja. Rozmowy z wezyrem nie przyniosły żadnych rezultatów. Po pewnym czasie przez pierwszego dragomana (tłumacza), Aleksandra Maurocordato, Golicyn został poinformowany, że Turcja nigdy nie przyzwoli na obecność statków rosyjskich na Morzu Czarnym³¹.

Od 1702 roku w Stambule przebywał pierwszy stały poseł rosyjski przy sułtańskim dworze, Piotr Tołstoj³². W dokumencie uwierzytelniającym Tołstoja zaakcentowana została pokojowa misja poselstwa; podkreślono, że został on wysłany «dla lepszego i pełniejszego przestrzegania warunków pokojowych»³³. Jednakże

³⁰ G. Juzefovič, *Dogovora Rossii s Vostokom političeskie i torgovye*, SPb 1869, s. 1-11; *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, op. cit., t. I, s. 368-378. Patrz także: V.S. Bobylev, *Vnešnjaia politika Rossii epochi Petra I*, Moskwa 1990, s. 31.

³¹ V. Uljanickij, *Dardanelly, Bosfor i Černoje More v XVIII veke. Očerki diplomatičeskoj istorii vostočnogo voprosa*, Moskwa 1883, s. 31 i n.

³² N. I. Pavlenko, *Ptency gnezda Petrova*, izd. 3, Moskwa 1989, s. 139. Józef Feldman nazywa go „(...) jednym z najtęższych dyplomatów Piotra”. Obok umiejętności koncyliacyjnych dostrzegał jednak jego bezwzględność oraz to, że działał bez żadnych hamulców moralnych. Nie mogąc przekupić, na przykład Stanisława Poniatowskiego, reprezentanta orientacji szwedzkiej w Stambule, usiłował go otruć. Patrz: J. Feldman, *Polska a sprawa wschodnia 1709-1714*, Kraków 1926, s. 18, 34.

³³ *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, op. cit., t. II (1702-1703), SPb 1889, s. 53.

wysyłając Tołstoja na ważną placówkę dyplomatyczną, nie zapomniano i o tajnych instrukcjach. Znajdując się przy sułtańskim dworze, miał on wybadać i opisać stan aktualny społeczeństwa tureckiego, jego instytucje, osoby pełniące ważniejsze publiczne funkcje, a także zainteresować się, co sobą prezentuje sam sułtan (chodziło o Mustafę II). Instrukcja obejmowała także inne pytania, na przykład, które państwa są darzone przez sułtana szczególną sympatią, jakie są dochody Porty oraz jaką wartość przedstawia armia turecka. Zalecano mu też, aby w kontaktach z obcymi dyplomatami zachowywał się ostrożnie³⁴.

Misja Tołstoja w Turcji miała charakter przełomowy. Nawet w trudniejszych okolicznościach, gdy znalazł się pod nadzorem janczarów, podejrzany przez otoczenie sułtana o działalność na szkodę Turcji, potrafił nawiązać szersze kontakty, a także zebrać interesujące cara wiadomości. Pozwoliło to w porę usuwać nieporozumienia, jakie niejednokrotnie w stosunkach rosyjsko-tureckich pojawiały się na początku XVIII wieku³⁵.

Misja Tołstoja w Stambule była przedmiotem wielu interesujących prac. Dość szczegółowo omówiła ją T. Kryłowa³⁶. Wiele faktów na jej temat znaleźć można również w pracach: A. Myszłajewskiego³⁷, B. Danciga³⁸, M. Arunowej³⁹ oraz wspomnianej już S. Oreszkowej⁴⁰.

Stosunki rosyjsko-tureckie w omawianym okresie z pewnością nie należały do łatwych. Towarzyszyła im duża podejrzliwość zarówno z jednej, jak i drugiej stro-

³⁴ Tamże, t. II, s. 30-34; N. I. Pavlenko, *Ptency gnezda Petrova*, op. cit., s. 145.

³⁵ Spośród obcych dyplomatów w Stambule szczególną aktywnością wyróżniał się poseł francuski Charles de Ferriol, wypełniający swą misję w latach 1699-1710. Przekonywał on Turków, że stałe rosyjskie poselstwo w Stambule, nawet przy niewielkiej liczbie mieszkających tam Rosjan i znikomości rosyjsko-tureckiej wymiany handlowej, nie ma sensu, natomiast może być szkodliwe – służyć kontaktom prawosławnych poddanych sułtana z Rosją, wywoływać wśród nich niepokoje i przygotowywać klimat do wkroczenia armii rosyjskiej na Półwysep Bałkański. O intrygach Ferriola, dążącego do poróżnienia Rosji z Portą, pisali m.in.: S. M. Solov'ev, *Istorija Rossii*, op. cit., kn. VIII, t. 15-16, Moskwa 1962, s. 166 i n. (nie wymienia go jednak z nazwiska); N. I. Pavlenko, *Ptency gnezda Petrova*, op. cit., s. 154, 161, 162; S. F. Oreškova, *Russko-tureckie otnošenija*, op. cit., s. 38, 82. Aleksander Witol uważał, że swoją misję zakończył on w 1711 roku, co nie bardzo odpowiada prawdzie, gdyż już w 1710 roku zastąpił go Pierre Dezalier. Patrz: A. V. Vitol, *Osmanskaja imperija (načalo XVIII v.)*, Moskwa 1987, s. 46.

³⁶ T. K. Kryłova, *Russkaja diplomatija na Bosfore v načale XVIII v. (1700-1709)*, „Istoričeskie Zapiski”, t. 65, 1959; także, *Statejnye spiski petrovskich diplomatov (1700-1714)*, „Problemy Istočnikovedenija”, t. IX, 1961.

³⁷ A. Z. Myšlaevskij, *Rossija i Turcija pered prutskim pochodom*, „Voennyj Sbornik” 1901, nr 1-2.

³⁸ B. M. Dancig, *Iz istorii izučenija Bliźnego Vostoka v Rossii v pervoj četverti XVIII v.*, „Očerki po istorii Russkogo Vostokovedenija”, Sb. 2, Moskva 1956.

³⁹ M. R. Arunova, «Opisanie...» P.A. Tolstogo kak istočnik po istorii Osmanskoi imperii, w: *Bliźnij i Srednij Vostok (Istorija, kul'tura, istočnikovedenie). Sbornik statej v čest' 70-letija professora I.P. Petruševskogo*, Moskva 1968.

⁴⁰ S. F. Oreškova, *Russko-tureckie otnošenija*, op. cit.

ny. W grudniu 1702 roku władze tureckie domagały się na przykład likwidacji rosyjskiej twierdzy Kamienny Zaton, spalenia okrętów w Azowie i Taganrogu, przerwania budowy okrętów w stocznich woroneskich oraz rozgraniczenia ziem. Na wiosnę 1704 roku, oprócz wcześniejszych żądań pojawiło się jeszcze jedno – strona turecka domagała się pozwolenia na budowę twierdzy na Dnieprze powyżej Ocza-kowa, choć traktat z 1700 roku zdecydowanie to wykluczał⁴¹. Natomiast odnośnie do flotylli azowskiej proponowała, aby Rosja sprzedawała ją Turcji. Argumenty i wyjaśnienia Tołstoja nie zawsze trafiały do świadomości Turków, choć wielokrotnie udało mu się zażegnać widmo konfrontacji z Portą. W dokumentach Piotra I do Ahmeda III podkreślano, że „(...) Jego Carska Wysokość niczego przeciwko pokojowym układom nie czynił i czynić nie będzie”⁴².

Obawa przed konfliktem z Turcją powodowała, że Piotr I do 1710 roku, czyli do wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej, niejednokrotnie z pewną unізonością musiał zabiegać o przedłużenie pokoju. Tak było w okresie dwóch powstań, które w początkach XVIII wieku ogarnęły znaczny obszar Rosji: powstania baszkirskiego, trwającego z różnym natężeniem przez kilka lat (1705-1711) i kozackiego nad Donem Kondratija Buławina (1707-1708). W czasie tego drugiego jeden z bliskich współpracowników Buławina, Ignatij Niekrasow, już po rozbiciu powstańców przez wojska carskie przedostał się na terytorium Turcji, prosząc sułtana o pomoc⁴³. O przybyłej do Turcji delegacji baszkirskiej z prośbą o wsparcie przeciwko Rosji, w styczniu 1708 roku rozmawiał Tołstoj z wielkim wezyrem i reis-effendim⁴⁴. W 1707 roku w Europie rozeszły się pogłoski, jakoby Turcja zawarła sojusz ze Szwecją i zamierzała wystąpić przeciwko Rosji. Piotr I w liście do Tołstoja domagał się wyjaśnienia tego i szybkiej odpowiedzi o zamiarach Porty⁴⁵. Wypełniając carskie polecenie, Tołstojowi udało się nawiązać bliskie kontakty z wysokimi urzędnikami, muftim oraz pierwszym dragomanem, i za sumę dwóch tysięcy czterwońców otrzymać obietnicę, że w wypadku rozpoczęcia wojny z Rosją przynajmniej na pół roku wcześniej zostanie o tym powiadomiony⁴⁶.

W instrukcjach, jakie do Stambułu w latach 1708-1709 słał Gawryła Gołowkin, podkreślano konieczność niedopuszczenia za wszelką cenę do wybuchu wojny z Rosją. Stało się to szczególnie ważne po zdradzie Iwana Mazepy. Odpowiedzialnością za dobrosąsiedzkie stosunki z Turcją, tak Piotr jak i jego współpracownicy obarczali Tołstoja⁴⁷. „W przededniu Połtawy – pisał Józef Feldman – Tatarzy krym-

⁴¹ *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, t. III (1704-1705), SPb 1893, s. 716-722.

⁴² *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, t. III, op. cit., s. 197-199.

⁴³ N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Bd IV «Bis 1774», Gotha 1911, s. 293; S. F. Oreškova, *Russko-tureckie otnošenija*, op. cit., s. 38; Patrz także: V. S. Bobylev, *Vnešnjaja politika Rossii*, op. cit., s. 50.

⁴⁴ Central'nyj Gosudarstvennyj Archiv Drevnich Aktov. Fond 89 (Snošenija s Turciej) 1708 g., d. 2, ll. 48, 71 i inne.

⁴⁵ *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, t. IV (1706), SPb 1900, s. 79.

⁴⁶ *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, t. XII, cast' 1, s. 529.

⁴⁷ A. P. Glagoleva, *Russko-tureckie otnošenija przed poltavskim sraženiem*, w: *Poltava. K 250-letiju poltavskogo sraženija. Sbornik stat.*, Moskva 1959, s. 138 i n.

scy, czerkiescy i nogajscy wysłali do Konstantynopola «pismo z wieloma pieczęciami», domagając się wyruszenia w pole wspólnie ze Szwedami i Polską. W ostatniej chwili zwyciężyła jak zwykle tchórzliwość Porty i złoto rosyjskie.

Karol XII na próżno oczekiwał pomocy tureckiej na Ukrainie. Porta bezczynnie doczekała się rozstrzygnięcia wojny⁴⁸. Gorliwość, z jaką Tołstoj wypełniał swą dyplomatyczną misję, doprowadziła do tego, że wraz z decyzją o rozpoczęciu wojny z Rosją, podjętą 19 (30) listopada 1710 roku, został osadzony w twierdzy Siedmiu Wież⁴⁹. Trafił tam później powtórnie, aby dopiero w 1714 roku, po 12 latach nieobecności, wrócić szczęśliwie do Rosji. Tymczasem w 1711 roku Piotra I i jego armię, która w pogoni za Turkami i kozakami Filipa Orlika zapuściła się nad Prut, uratował przekupiony przez cara wielki wezyr Mahmed Baltadzi⁵⁰. Warunki podyktowanego przez Turcję pokoju nie były jednak dla Rosji zbyt ciężkie. Piotr I został zmuszony do odstąpienia Porcie z tak wielkim trudem zdobytego Azowa i wzniesionego z dużym nakładem Taganrogu, likwidacji flotyli azowskiej, zburzenia kilku fortec w rejonie Morza Azowskiego, przepuszczenia Karola XII do kraju oraz wycofania wojsk rosyjskich z Rzeczypospolitej⁵¹. W stanie nieomal nienaruszonym udało się jednakże wyprowadzić znad Prutu armię.

Konkludując, należy podkreślić, że sukcesy Rosji w wojnie północnej, zwłaszcza zaś zwycięstwo nad Szwedami pod Poltawą, nie były obojętne dla Turcji⁵². W ciągu kilku zaledwie lat Rosja stała się potęgą europejską. Nie było to już bowiem państwo zabiegające o sojusze i sojuszników, lecz europejskie mocarstwo z regularną, złożoną ze 126 dobrze uzbrojonych pułków piechoty i dragonów, gwardii i artylerii, armią i silną flotą. Co prawda zdarzały się jeszcze sytuacje, takie jak choćby ta nad Prutem, lecz należały już one raczej do rzadkości. Dostęp do Bałtyku nie oznaczał rezygnacji z Morza Azowskiego i Czarnego. Na realizację tych planów trzeba było jednak jeszcze poczekać.

THE RUSSIAN-TURKISH RELATIONS BEFORE AND AFTER KARŁOWICE

Summary

Starting from the Treaty of Andrusov (1667), the Turkish question began to occupy more and more place in the Russian politics. Inclusion of the left-bank Ukraine into Russia brought a direct contact with the Crimean Khanate. It was subdued by the Ottoman Port. Of no small significance was also the situation of Slavs in the Balkans, who stayed in the Turkish captivity, who incited great inter-

⁴⁸ J. Feldman, *Polska sprawa wschodnia*, op. cit., s. 20.

⁴⁹ N. P. Pavlov-Sil'vanskij, *Očerki po russkoj istorii XVIII-XIX vekov*, SPb 1910, s. 25.

⁵⁰ *Donesenija i drugie bumagi anglijskich poslov, poslannikov i rezidentov pri russkom dvore s 1711 po 1719 g.*, w: *Sbornik Russkogo Istoričeskogo Obščestva*, t. 61, SPb 1888, s. 51.

⁵¹ V. A. Zolotarev, I. A. Kozlov, *Rossijskij voennyj flot na Černom more i v Vostočnom Sredizemnomor'e*, Moskva 1988, s. 19.

⁵² *Turcija nakanune i posle Poltavskoj bitvy. (Glazami avstrijskogo diplomata)*, Moskva 1977.

est both on the part of Orthodox Russian Church hierarchy as well as on that of Russian diplomats. Some of the researchers saw it as the beginnings of pre-Pan-Slavism, an idea which resolved into the unification of Slavs under the aegis of the rulers of Russia as early as the reign of Alexy Mikhailovich, father of Peter I. An attempt to weaken Turkey, undertaken by Russia at the end of the 17th century, was its accession to the Holy League in 1686. The expedition to Azov launched by Peter I began the Russian-Turkish war. Conflict of interests of the countries of the League about the Peace of Karłowice caused, however, that also Russia decided to postpone for another time the realisation of its demands. The peace in Stambul (Istanbul) on 3 (14) July 1700 did not mean, however, resignation from the plans to take over the power in the Black Sea. However, these plans were superseded by the Baltic politics, which brought significant successes and transformation of Russia into a European superpower. A significant role in the later events was played by Piotr Tolstoy, one of the most gifted Russian diplomats of the epoch of Peter I.